

KOROĞLUNUN DÖVRÜ, ŞƏXSİYYƏTİ HAQQINDA

Elza İSMAYILOVA

(Xəzər Universitəsi)

Qəhrəman, aşıq Koroğlu haqqında məlumatlar onun XVI əsr Türkiyəsində yaşadığını bildirir. Həmin əsrdə Türk – Osmanlı imperiyası dünyanın tanınmış dövlətlərindən birinə çevrilmişdi. Xüsusən Osmanlı imperatorluğunun fəthlik siyasətinin gücü etiraf edilirdi. Ancaq o dövrdə Türkiyə daxildə ilk növbədə iqtisadi cəhətdən sıxıntılı vəziyyətdə idi. Vergilərin durmadan artması, maddi, mənəvi zülm getdikcə əhalinin ciddi narazılığına səbəb olurdu. İqtisadi böhran təbii olaraq daxili siyasi ziddiyyətlərə gətirirdi. Bu ziddiyyətlərin geniş vüsət alması siyasi üsyanlarla nəticələnirdi. 1518-ci ildə Toqatda Şeyx Cəlalın rəhbərliyi ilə üsyan başladı. Sonralar (XVII əsrin əvvəlinə qədər) davam edən üsyanların əslində mənbəyi oldu. Bu üsyanlara *Cəlali* adı verilməsi bununla şərtlənir.

Cəlalilər öz dövrlərində Osmanlı imperiyasının apardığı müharibə şəraitindən üsyanlar üçün istifadə edirdilər. 1592-1606-cı illərdə Osmanlı dövlətinin Avstriya ilə müharibəsi Cəlalilərə üsyanı davam etdirməyə şərait yaratmışdı. 1598-ci ildə Əbdülhəlim Qara Yazıçı üsyanı geniş yayılmışdı. O, əslində, partizan dəstələri yaratmış, bu dəstələrə rəhbərlik edən bacarıqlı üsyançılar yığmışdı.

Qara Yazıçı 1601-ci ilin avqustunda Göksün yaylasında Sokolluzadə Hasan paşa ilə savaşa məğlub olur, yanındakı Cəlalilərlə Canik dağlarına (Samsunun şərq tərəfi) sığınır və o qış orada ölür¹. Onun işini qardaşı Dəli Həsən davam etdirir. 1602-ci ilin iyun ayında Dəli Həsənin rəhbərliyi ilə Cəlalilər Toqatda Hasan paşanı tufənglə vurub öldürürlər. Dəli Həsən dəstəsi ilə qərbə doğru hərəkət edir, Kütahyaya qədər gəlir. 1602-ci ilin sonlarında Afyonkarahisarına qışlağa çəkilir. 1603-cü ilin fevralından Cəlalilərə dönük çıxır, üsyandan vaz keçir, hökumətlə barışır. 1603-cü ilin baharında tabeliyində olan 10 min adamla Rumelinə keçir. Rumelində ona Bosniya bəylərbəyliyi, yeddi silahdaşına isə sancaq bəyliyi verilir.

Rumelinə keçən Cəlaliləri dərhal müharibəyə (Avstriya – Osmanlı müharibəsi) göndərdilər. Müharibədə Cəlalilər şəxsi heyətin üçdə iki hissəsini – 6000 şəhid verirlər. Cəlali başçısı Dəli Həsən də xalqla yola gedə bilmədiyi üçün Bosniyada edam olunur².

Dəli Həsənin Bosniyaya getməsindən sonra Anadoluda qalan silahdaşları hər tərəfə səpələnərək Cəlaliliyi davam etdirirlər. Sərdar Nuh paşanın dediyi kimi, “Bir Dəli Həsən yerinə yüzü ortaya çıxdı”. Üsyanlar bütün Anadolunu bürümüş, böyük bir qorxu yaratmışdı.

¹ F. Sümer. Oğuzlar. – B.: Yazıçı, 1992. – S.180, 193-194.

² Naima. Tarih, C.I. – S. 439.-- M. Akdağ. Celali İsyanları. – İst., 1995. – S.406.

Üsyanların geniş yayıldığı bir dövrdə Koroğlu kimi ünlü bir Cəlali meydana çıxdı. Koroğlunun şəxsiyyəti həmişə mübahisələr doğurmuşdur. Bunu müəyyən etmək üçün tarixçi və etnoqrafların əsərləri, səyyah və folklorsevərlərin topladığı materiallar, əlyazmaları, Mühimmə dəftərləri (Mühimme defterleri – Vilayətlərə, sancaklara və kadılıklara yollanan “Padişah hükmümləri”nin suretləri bu defterlərdə bulunuyor³), mərkəzdən göndərilən əmrnamələr, müxtəlif Osmanlı sənədləri, Bolunun Şeiriyyə Sicilləri (*Məhkəmə dəftərləri* – *E.İ.*) və s. əsas qaynaqlardır.

Türkiyədə Başbakanlık (Baş Nazirlik) arxivində saxlanılan Mühimmə dəftərlərinin səkkizində Koroğlunun tarixi şəxsiyyəti ilə bağlı məlumat verilmişdir. P.N.Boratav 1, 3 və 4 sayılı sənədlərdən qısaca danışmışdır (II.Tarih Kongresi, Ankara, 12-20 Kasım 1943). Daha sonra Faruk Sümer bir məqalədə 8 sənədin fotosuratını vermiş (TDA, S: 46, 1987, s.9-46), Koroğluya aid müxtəlif bilgiler verilmiş bu sənədlərdə (16 Ramazan 988 (25 Ekim 1580), 7 Rebiülevvel 989 (11 Nisan 1581), gurre-i Cemaziyelevvel 989 (3 Haziran 1581), 3 Zilkade 989 (29 Kasım 1581), 4 Muharrem 990 (29 Ocak 1582), gurre-i Şaban 991 (20 Ağustos 1583), 9 Şaban 992 (16 Ağustos 1584) və 6 Rebiülevvel 993 (8 Mart 1585) Geredənin Soyuk (Sayık – *Bu kənd C.Anadolun “Koçyiğit Koroğlu” kitabının 18-ci səhifəsində Sayalık kimi göstərilir –E.İ.*) kəndindən olan Koroğlu Rövsənin civar qəzalarda ev və kəndlər basıb adam öldürdüyü və yaraladığı, qız və oğlanları qaçırdığı, yol kəsib adam soyduğu, ətrafındakı adamların çoxaldığı və buna görə də xalqın kəndləri tərk etdiyi, tutulması üçün qazılara (kadılara) əmr verilib, üstünə adam göndərildiyi halda yaxalanmadığı göstərilir.

İslam Ensiklopediyasında göstərilir ki: “Bu arxiv sənədləri başda olmaqla, mövcud məlumatlar əsasında Koroğlunun həyatını üç hissədə tədqiq etmək olar. Bu sənədlərin yeddisi Koroğlunun Boluda keçən həyatına aiddir. Məlum olur ki, adı Rövsən olan Koroğlu 1580-1584-cü (hicri 988-992-ci) illər arasında öz məmləkətində – Boluda yolkəsənlik, quldurluq etmişdir. Buna əsas səbəb 1578-ci ildə dövlətin İrana savaşa açması, Bolu və ətrafındakı əsgərlərin böyük bir bölümünün savaşa getməsidir. Bu durum Koroğluya və bir sıra başqalarına yolkəsənlik etmək üçün fürsət vermiş, onların işinə yaramışdır. Koroğluya qarşı cəza tədbirləri ən azından gecikdirilmişdi.

Koroğlu qaçaqçılıq həyatının ikinci hissəsini dağlarda – Çamlıbeldə keçirmişdir. Səkkizinci sənəddə 1585-ci ildə Koroğlunun Bolu sancağında deyil, Ankaranın Güneyindəki Haymanada olduğu göstərilir. Orada onun tutulmasına dövlət əmr vermişdi. Koroğlu yerini dəyişmiş, Toqat ilə Sivas arasındakı karvan yolu üzərində yerləşmişdi. O, Çamlıbeldən gəlib keçən karvanlardan yol bacı alıb özünü və ətrafındakıları dolandırılmışdı.

Koroğlu həyatının üçüncü hissəsində Çamlıbeldə Osmanlı qüvvələri tərəfindən sıxışdırılmış, İrana qaçmış və Şah Abbasın xidmətinə girmişdi. Bu dövəmdə

³ M.Akdağ. Celali İsyanları.– İst., 1995. – S. 30.

yazılmış bir sənəddə (Vekayinamədə) 1603-cü ildə şahın Osmanlılardan Naxçıvanı aldığı vaxt Koroğlunun Osmanlı xidmətində olan Sadlu Ali Kulu bəyi, oğlunu və anasını Pasin obasında tutub şaha göndərdiyi qeyd olunur (Celal Münecim-i Yazdi. Tarih-i Abbasi, Britiş Museum, Or., nr. 3549, vr.120b -121a – İslam Ansiklopedisi. – İst., 2002, C.26. – S.269). “Koroğlu” hekayələrinin Azəri rəvayətində (Paris nüsxəsi nəzərdə tutulur –*E.İ.*) Şah Abbasın Koroğlunu öldürtdüyü qeyd edilir”⁴.

Bu sənədlərin içərisində ən tutarlı tarixi mənbə olan Mühimmə dəftərlərindən bir neçəsinə diqqət yetirək. *42 sayılı Mühimmə dəftərinin 75-ci səhifəsindən*: Anadolu beylerbəğisinə hükmü... Gerede kazasından Koroğlu ve Kıbrıs (Kipr –*E.İ.*) kazasından Çakaloğlu maruf eşkiya baş kaldırıp celali olup memleket yakup yılmaya başladıklarından ehali-i vilayetten nice kimseler terk-i diyar ediyorlarmış⁵; *51 sayılı Mühimmə dəftərinin 67-ci səhifəsindən*: “Çorum Beyi olup Bolu muhafazasına memur olan Behram Beyin mektubuna göre, Bolu sancağında Koroğlu ve Çakal denen haramiler nice bid’atlar ile Abdullatif adlı bir kadıyı katledüp...”⁶; *75 sayılı Mühimmə dəftərinin 207-ci səhifəsindən*: “İçel beyine ve İvgadi ve Elvanlu ve Karataş ve Sarıkavak kadılarına hükmü ki: İçel sancağında vaki olan kadılar mirliya kaymakamı Mahmud südde-i seadetime mektup gönderüp Hasankayf sancağı beyi Memhed (yəqin ki, Mehmed –*E.İ.*) bazı eşkiya levendat tائفesiyle livay-i mezburda suhte tائفesi vardır muhafazasına memurum deyu birkaç yüz atlı ve sekban ile ve Ermenaklu Seydi ve yerluden Ali Çavuş ve... Kara Mürsel ve Koroğlu ve... Kasap İsa ve oğlu ve Demürcü ve Hasan, Sefer ve Yusuf... Ömer Çavuş oğlu Ali ve bunların emsali eşkiya ile il üzerine çıkup fukaranın emval ve erzakların garet ve evlerin ihrak edür iki yüzden ziyade adam katledüp...”⁷; *3 sayılı Mühimmə dəftərinin 132-ci səhifəsindən*: Məşhur Koroğlu Rövşənin bölüyün başında duraraq 989-cu il (1581) tarixində Gərədə ilə Bolu arasında soyğunçuluq etdiyi göstərilir. Bu tarixdə Cəlali kimi tanınan Koroğlunun 992-ci ildə (1584) fəaliyyətini davam etdiriyi, məmur və qazıların isə qorxudan onun əməllərini gizlədikləri bildirilir⁸.

Koroğlunun şəxsiyyəti və dastandakı hadisələrin tarixiliyi ilə bağlı çeşidli fikirlər söylənilir. Cəlali üsyanı başçılarından biri kimi adı salnamələrə düşmüş bir bəhadır, həm də məşhur aşiq-şair Koroğlu haqqında erməni tarixçisi Arakel Təbrizli (1595, Təbriz –1669) “Tarix kitabı”nda yazır: “Koroğlu (Bu, həmin Koroğludur ki, indi aşıqların oxuduğu sayısız-hesabsız nəğmələr qoşmuşdur), Giziroğlu Mustafabəy min nəfər ilə (O, Koroğlunun silahdaşdır, onun adı Koroğlunun nəğmələrində xatırlanır), sonra Mustafabəy, Qaraqaş, Dəli Nəsim, Yolasığmaz, Tanrıtanımaz, Göybaxan Çıplaq, Kosa-kosa, Qırlı, Qara Saad, Ağacanpırı – hamısı Cəlali idilər”⁹.

⁴ İslam Ansiklopedisi. – İst., 2002, C.26. – S. 269.

⁵ M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S. 298.

⁶ Yenə orada. – S. 298.

⁷ M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S.519.

⁸ F.Sümer. Oğuzlar. – B.:Yazıcı, 1992. – S.193.

⁹ А.Даврижеци. Книга истории. – М., 1973. – Стр. 94-95.

Onu da qeyd edək ki, Arakel Təbrizlidən gətirdiyimiz sitatdakı Cəlali bəylərinin adları M.Akdağın “Cəlali üsyanları” kitabında bir az fərqli şəkildə verilmişdir. Yuxarıdakı sitatda verilmiş Ağacənpiri əvəzinə, Mustafa Akdağın kitabında Ağacənpiri¹⁰, Tanrıtanımaz – Tanrıbilməz¹¹, Yolasıgmaz – Qəbrəsiqmaz¹², Qara Saad – Qara Sait¹³, Dəli Nəşib – Dəli Nasuh¹⁴ şəklində işlənmişdir. M.Akdağ Cəlali bəyləri haqqında danışarkən müxtəlif tarixi sənədlərə əsaslanmışdır.

XVII əsrin türk səyyahı, coğrafiyaşünas Evliya Çələbi “Səyahətnamə”sində Koroğlunu Cəlalilər sırasında göstərir. Türk tədqiqatçısı Enver Uzun yazır: “Evliya Çelebi de məşhur “Seyahatnamesi”ndə 1658 yılında Anadolu’ya Celali üzerine gidiş hikayesinde “İç ağalar alayı”ndan bahsederek, Koroğlu’nun da bu alayın askerleri arasında olduğuna işaretle Celali Haki Emir Celebi gibi “Çöğür” (Çoğur – simli, mizrabla səsləndirilən musiqi alətidir. Bəzi mənbələrdə orta əsrlərdə bu alətin *çoğur*, *çoğor* və ya *çuxur* kimi adlandırıldığı da göstərilir. Hazırda çoğurdan M.Kərimovun rəhbərlik etdiyi “Qədim musiqi alətləri” ansamblında istifadə edilir – *E.İ.*)¹⁵ çalmadığını kaydederek Koroğlu’nun Anadolu halkına ait olduğuna işaretdir”¹⁶.

C.Öztelli də E.Çələbinin Koroğlu haqqında məlumat verdiyini ayrıca qeyd edir: “Evliya Çelebi (1611-1682) Seyahatnamesinin birinci cildində İstanbul esnafını sayarkən “Sazendegan ve Çöğürçüyan”dan söz eder, Koroğlu’nu da anar. Yine Evliya Çelebi, eserinin beşinci cildində, Dördüncü Mehmet, eşkiyayı idam ettirdiği sırada geçen bir olay dolayısıyla ünlü saz şairlerini ve bu arada Koroğlu’nu söyler”¹⁷.

Evliya Çələbi həm də Koroğlunun “Bolu – Çerkeş bölgələrində “yaşamış” bir haydut (soyğunçu, quldur – *E.İ.*) olduğundan söz açır. Evliya Çələbinin dediyinə görə, bir qürub vaxtı Çerkeşdən çıxırlar. Tosyaya doğru gedərkən yolda soyğunçular onları soymaq istəyirlər. O zaman Evliya Çələbi onlara: “Ey Gaziler! Sizin ettiğinizi bu dağlarda eşkiyalık eden Koroğlu yapmamıştır, ilh...” diye tesirli bir müraciətlə haramilərin hamısını yumşaldır¹⁸.

Koroğlunun tarixi şəxsiyyətini sübutlayan dəlillərdən biri də Elyas Muşeqyanın 1721-ci ildə tərtib etdiyi “Nəğmələr” adlı əlyazmasıdır. Müəllif bu əlyazmasında Koroğludan erməni əlifbasıyla on üç müstəqil şeir parçası vermişdir. O şeirlərdən birində Koroğlunun Cəlali olması fikri bir daha təsdiqlənir:

¹⁰ M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S. 475.

¹¹ İbnülemin, şükür-ü, şikayət, karton 1, № 94 – M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S.428, 520.

¹² Yenə orada. – S.428.

¹³ Ankara Ş.Sc. № 9, S.329, 330; №10, S.42, 73, 146. – M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S. 436, 473.

¹⁴ Müh. def. 69, S.206; 71, S.234 – M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S.337.

¹⁵ Ə.Bədəlbəyli. İlahlı monoqrafik musiqi lüğəti. – B.: Elm, 1969. – S.79; ASE, X cild. – B., 1987. – S.450; A.Nəcəfzadə. Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti. – B., 2004. – S.65, 66.

¹⁶ E.Çelebi. Seyahatname. – İst.: “Üçdal Neşriyyat”, 1978, C.5. – S.1624. – E.Uzun. Koroğlu. – Trabzon, 1997. – S.90.

¹⁷ C.Öztelli. Koroğlu, Dadaloğlu, Kuloğlu. – İst., 1984. – S.121.

¹⁸ Yenə orada. – S.121.

*Koroğlu alur salamı
Nə bürülür halal-haramı broy!
Yeddi yüz yetmiş calalı,
Yar dəliüə qurban olayım*¹⁹.

Eyni zamanda bu əlyazmada göstərilir ki: “Koroğlu İran şahı Şah Abbas və Türkiyə sultanı Sultan Muradın hakimiyyəti dövründə çoxsaylı atlıların başında duraraq yollarda ağalıq edirdi; bəzən keçən tacirləri soyur, bəzən də onlardan razılıqla pul alırdı”²⁰.

Türk tarixçisi Mustafa Akdağ da Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olmasını təsdiqləyir²¹. O, Mühimmə dəftərinə isnad edərək yazır: “Elimizdəki vesikalara görə, ilk tanınmış levend bölükbaşı, yəhut daha uyğun bir deyimlə, Celali Reisi, Bolu ilə Gerede arasında, 1581`den itibaren, ikiyüz kişilik bir grupla soyğunculuğa başlayan və Koroğlu əfsanəsinin kahramanı olan Koroğlu Ruşen`dir”²².

“Koroğlu” dastanının əksər variantlarında da Koroğlunun öz adının Rövşən olduğu deyilir. Tiflis nüsxəsində Rövşən Əli kimi də göstərilir. Variantlardan bir neçəsinə diqqət yetirək:

*Adım xəbər alsan Aşıq Rövşəndü,
Bolu paşa, mən Koroğlu deyiləm*²³.

*Öz adım Rövşəndi, atam Alıdı,
İnan Bolu, mən Koroğlu deyiləm*²⁴.

*Aşıq Roşan, daxi səni qoymaram özgə yerə gedəsən; Koroğluyam, adım Rövşən Əlidür*²⁵.

Mustafa Akdağ Koroğlunu Celali üsyanlarının ilk bayraqdarı hesab edir: “Fakat, bizim təxminimizə görə, bu tanınmış eşkıyabaşının, bütün Celali üsyanlarının mahiyyətini və karakterini aksettirən, “Koroğlu” adındakı halk destanlarının yeganə kahramanı olaraq əbədləşməsinin səbəbi, Celali üsyanlarının ilk bayraqdarı olmasıdır. Yaşadığı sahaların İstanbul – İran askeri yolu üzərinə – rastlaması, şəkavətini ayrıca popülər kılmışdır, denebilir”²⁶.

F.Sümerin yazdığına görə, o əsrdə ən işlək ticarət yollarından biri olan Toqat – Sivas yolundan İran (Əcəm) karvanları keçirdi. Koroğlu hökumət qüvvələrinin

¹⁹ Azərbaycan dastanları, IV cild . – B.: Azərənəşr. –1969. – S.473.

²⁰ Б.А.Каррыев. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов . – М., 1968. – Стр.10.

²¹ М.Акдаğ. Celali İsyənləri. – İst., 1995. – S. 265, 288, 291, 298-302, 317, 346, 386.

²² М. Акдаğ. Göstərilən əsəri. – S. 298.

²³ Koroğlu (Paris nüsxəsi). – B.: Ozan, 1997. – S.171.

²⁴ Azərbaycan dastanları, IV cild. – B.: Azərənəşr. – 1969. – S. 288.

²⁵ Koroğlu (Tiflis nüsxəsi). – B.: Səda. – S. 222

²⁶ М.Акдаğ. Göstərilən əsəri. – S.299.

sıxışdırması nəticəsində yurdundan çıxaraq Toqat – Sivas ana yolu üzərindəki Çamlıbel dağına getmişdi. O, İstanbul – Təbriz əsgəri yolu üzrə hərəkət etmiş, dostları ilə birlikdə buradan keçən karvanları soymağa başlamışdı²⁷.

Əndəlib Qaracadağının “Şeirlər məcmuəsi”ndə (1804) toplanmış Koroğlu şeirləri onun aşiq-şairliyini təsdiqləyən dəlildir.

Koroğlunun XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində yaşadığını qaynaqlar təsdiqləyir. Ancaq qaynaqlarda göstərilən qaçaq, quldur Koroğlu xalq yaradıcılığında ideallaşmış qəhrəman surətinə çevrilmişdi.

Koroğlunun Cəlali hərəkəti ilə bağlılığının əks-sədasını dastanın özü ilə müqayisəli izləmək maraqlıdır. Dastanın Paris və Tiflis nüsxələrində Koroğlunun *Cəlali Koroğlu* adlandırılması (*Qoç Koroğlu qədəm qoyub meydana, / Düşmənlərin batırubdur al qanə, / Bac verməyüb İstambulda sultanə, / Görməmişən mənim kimin Cəlali*²⁸), həmçinin dastanda Tərcəm (bu yerin ya Tercil (Amid – indiki Diyarbəkir – *E.İ.*) sancağında nahiyyə²⁹, ya da Tercan (Erzincandan 88 km uzaqlıqda yerləşir – *E.İ.*) olduğu ehtimal edilir) elindən olan *Nəzər Cəlali* (Paris və Tiflis nüsxələri) və *Həsən Cəlali* (Tiflis nüsxəsi) kimi şəxslərin iştirakı göstərir ki, Koroğlu Cəlali üsyanları ilə bağlıdır.

Koroğlu silahdaşlarının prototipləri də tarixi şəxsiyyətlərdir. Cəlalilər dövrünün salnamələrində Dəli Həsən, Kosa Səfər, Giziroğlu Mustafa bəy, Tanrıtanımaz və başqa Cəlalilər ayrı-ayrı bölükbaşları kimi göstərilirlər.

P.N.Boratavın yazdığına görə, İsmail Hakkı Uzunçarşılı Başbakanlık arxiv sənədləri içində Koroğlu ilə bağlı sənədlər də tapıb. Bu sənədlərdə “Kiziroğlu, Demircioğlu, Mahmut Bezirgan, Kasap İsa (İsa Balı), İvaz, Hasan, Sefer və Yusuf” adlı Koroğlu silahdaşlarının adlarına rast gəlinir³⁰.

Dastanın adlı-sanlı dəlilərindən olan Dəli Həsənin Cəlali, tarixi şəxsiyyət olması haqqında İstanbuldakı Süleymaniyyə Kitabxanasında saxlanılan Mühimmə dəftərlərində (№ 76, s.11, 331), Əsəd Əfəndinin əlyazmalarında (№ 2151, vr. 80), Ankara Şeiriyyə Sicillərində (№ 7, s.334; №10, s. 146), Divan qeyd dəftəri (№ 150, s.75) kimi sənədlərdə, Abdülkadir Əfəndi (Vekayiname), Naima (c.I, s.327, 328, 439), İ.Peçevi (c.II, s.253, 270), Anna S.Tveritinova, M.Akdağ, F.Sümer və s. tarixçilərin əsərlərində, İslam Ensiklopediyasında (“Qara Yazıçı” bölməsi) məlumat verilir. M.Akdağ öz tədqiqlərində bu mənbələrdən istifadə edərək Dəli Həsənin tarixi şəxsiyyət olmasını bir daha təsdiqləyib³¹.

Müxtəlif sənədlərdə (*Mühimmə dəftərlərində* – №61, s. 64; №64, s.122, 125; №66, s.176; №72, s.316, 331; Hüseyin Hüsəmettin, *Amasya Tarihi*, c.3, s.355-364; Abdülkadir, *Vekayii Tarihiye*, s.107, *Şeiriyyə Sicilləri*) dastan iştirakçısı

²⁷ F.Sümer. Oğuzlar. – B., 1992. – S.193.

²⁸ Koroğlu (Tiflis nüsxəsi). – B.: Səda, 2005. – S.427.

²⁹ III.Мустафаев. Восточная Анатолия от Ак-Коюнлу к Османской империи. – М., 1994. – Стр. 99.

³⁰ P.N.Boratav. Halk Hikayesi ve Halk Hikayeciliği. – Ank., 1988. – S.137. – M. Ekici. Türk Dünyasında Koroğlu. – Ank., 2004. – S. 72.

³¹ M.Akdağ. Celali İsyanları. – S. 23, 24, 27, 342, 382, 389, 400 və s.

Giziroğlu Mustafa bəyin də Cəlali olması haqqında məlumat verilir³². Mühimmə dəftərində onun 250 atlı ilə hərəkətdə olduğu göstərilir (№ 64, s.122, 125).

Hüseyn Hüsəmettin Giziroğlunun Altı-Bölükdən yetişdiyini diqqətə çatdırır: “Öyle görülüyor ki, Karayazıcı'nın etrafında toplanan Celali şeflerinin ekserisi (ve belki de hepsi) Altı-Bölük'ten yetişme sipah zorbaları idiler. Mesela, Arabacı Süleyman, Arnavut Hüseyn, *Deli Zülfikar* Altı-Bölük'ten, Tekeli Mehmet, *Kızır Mustafa*, Dünder, Tepesi Tüylü, Yıldızlı İbrahim, Kafir Murad gibi meşhurlarının Altı-Bölük'ten yetişme olduklarını biliyoruz”³³. Tiflis nüsxəsində Koroğlunun adlı dəlilərindən sayılan *Zülfüqar bəyin* (“Zülfüqar bəg, yaxşı yerdə yetirdün, /İyidligün bu gün yeridür, yeri”³⁴) də adı çəkilir. Müxtəlif tarixi sənədlərdə, o cümlədən Şeyriyyə Sicillərində də Dəli Zülfüqar haqqında qeydlər vardır³⁵. Mustafa Akdağ isə Ankarada Hüsam Şeyxogulları, Çankırıda Qara Vəli, Karamanda Cabbar Qulu, Malatya ilə Sivas tərəflərində Giziroğlu Mustafa bəy, Maraşda Əmrullah kimi qiyamçılardan söz açır³⁶.

M.Akdağ Dəmirçioğlunun da Cəlali olması haqqında müxtəlif qaynaqlar əsasında məlumatlar verib (Müh. def. № 46, s.135; İbnülemin, karton 3, № 609 və 615)³⁷. Misal üçün: “İzmir tərəfindən *Demirci Oğlu*, Haymana'da Aydın Yazıcı, Kırşehir'de Kulaksız Yusuf gibi, memleketin daha birçok yerlerinde görünmeye başlayan levend ve sekban bölükbaşları, hep birer Koroğlu ruhu taşıyan kimselerdi. Daha Koroğlu devrinden beri, asiler İstanbul ile münasibette bulunuyorlar, şehirdeki birçok fesatları idare ediyorlardı”³⁸.

M.Akdağın yazdığına görə, tarixi qaynaqlarda – Başbakanlık arxiv sənədlərində Koroğlunun silahdaşı İsabalının da adı çəkilir³⁹.

Brosse, Arakel Təbrizli, Yeremiya Kömürçüyan, Mustafa Akdağ və s. Kosa Səfəri də Cəlaliyərin tanınmış başçılarından biri hesab edirlər. M.Akdağ Brosseyə, Arakel Təbrizliyə əsaslanıb, Kosa Səfər Cəlalinin üsyan etdiyindən danışır (Üsyan tarixi A.Təbrizlidə 1599-cu il, M.Akdağda isə 1598-ci il göstərilir).

Ankara Şeyriyyə Sicilinin 6-cı sayında (hicri 1008 – miladi 1600 – *E.İ.*) asi Kosa Səfərin Maraş bəylərbəyliyiində 400 atlı ilə fəaliyyət göstərdiyi, əhalini qətlə yetirib var-yoxlarını talan etdiyi qeyd edilir: “Vezir Mehmet Paşa Konya'ya yaxlaştığında, bu vilayette faaliyyette bulunan Celali Hüseyn Paşa, sürətlə Şark'a doğru uzaklaştı, ve Yazıcı'ya katılmak üzere, Maraş Vilayetine geçti. Bu sırada, bu vilayette, “üç yüz nefer piyade ve atlu ile Maymun Davudoğulları ve dört yüzə karib atlu ve sekban ile Köse Sefer ve iki yüz atlı ile

³² M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S. 317, 329, 330, 332, 342, 381, 401, 421.

³³ M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S. 381.

³⁴ Koroğlu (Tiflis nüsxəsi). – B.: Səda, 2005. – S.296.

³⁵ M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S. 381, 401.

³⁶ M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S. 317.

³⁷ M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S.432.

³⁸ M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S. 299.

³⁹ Yənə orada. – S.137.

Osman Paşa Mütəsellimi Ömer” bulunmakta idiler...”. Bunu M.Akdağ da təsdiqləyir ⁴⁰. M.Akdağ kitabında Kosa Səfərlə Koroğlunun dost olmasını və Kosa Səfərin Qara Yazıçı – Dəli Həsən üsyanında iştirak etməsini də nəzərə çarpdırır.

“Azərbaycan tarixi” kitabında da onun 1599-cu ildə Şərqi Anadoluda olan çıxışı xüsusilə qeyd edilir. Göstərilir ki, Kosa Səfərin dəstəsi iğtişası 1602-ci ildə Ərzurumda davam etdirmişdir. Keçmiş Cəlali sonralar Ərzurum hakimi olmuş, Azərbaycana yürüş edən Cığaloğlunu müşayiət etmişdir. 1605-ci il noyabrın 7- də (Bu tarix ASE-nin VIII cildində 1603-cü il kimi göstərilir, s.406 –*E.İ.*) Təbriz yaxınlığındakı Sufiyan ətrafında gedən həlledici döyüşdə Osmanlı qoşunu ilə birlikdə məğlubiyyətə uğramışdır. O əsir düşüb, edam edilmişdir ⁴¹.

M.Akdağ Koroğlunun dəlilərindən olan Bəlli Əhmədın də tarixi şəxsiyyət olması xüsusunda məlumat verir. Dastandan fərqli olaraq, M.Akdağ Bəlli Əhməd əvəzinə, Bəlli Əhməddən söz açır: “Barçınlı Kazası köylerinden kasabaya gelenler: “kasabat ve kurraya her bir zorba Celali eşkiyası ve Türkmen tائفesi ve Karakaş zorbasından ayrılan sekiz yüz miktarı atlı ile Kafir Murad ve *Benli Ahmed* (Azərbaycan variantlarındakı Bəlli Əhməd – *E.İ.*) zorbaları, müstəvli olup, Müslümanların meccanen yem ve yemeklerini yiyüp kuruşlar salup oğlan ve kızlarını alup kızların saçlarını tıraş ettirüp oğlan gibi hizmet” gördürmekte olduklarını kadiya arz ile, İstanbul’a bildirilmesini istediler” ⁴².

Tanrıtanımaz (Azərbaycan variantında), Qəbrəsiğmaz (türk variantında), Dilbilməz (Azərbaycan variantında) obrazlarının tarixi mənbələrdə adları qeyd edilir. Arakel Təbrizli Cəlalilərin adlarını sayarkən Tanrıtanımaz və Yolasığmazın (Qəbrəsiğmaz əvəzinə) adlarını çəkir ⁴³. M.Akdağın anılan kitabında Tanrı-bilməz, Qəbrəsiğmaz və Dilsiz adlarına rast gəlirik: “Hacı Şamlu’nun kendisi, zorbabaşılarının namlılarından Kazdağlı, Köse Osman, *Dilsüz*, Simitlü Bölükbaşı, ele geçerek, başları kesildiğinden başka, Celali sekban ve levendlerinden iki yüze yakın kişi öldürüldü”; “Bu paşa (Kurt Ahmet – *E.İ.*) mühafəzasına memur olduğu sancaklardan birisi olan Kırşehir’i yedi sekiz yaşındaki kardeşi Derviş’e aldığını iddia ederek, üç dört yüz atlı “levendat” ile geldi. Sekbanları “*Tanrıbilmez*”, “*Kabresiğmaz*”, “*Dardoğan*” gibi, acaip adlar ile anılıyorlardı... “Bundan maada, yetmiş ve seksen levendata Tanrıbilmez dediği zalimi baş ve buğ nasbedüp” valide haslarının reayasını soymaya yollamıştı” ⁴⁴.

Dastanda adları çəkilən Şah Abbas və Sultan Muradla bağlı olan bir sıra faktların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyuruq. Dastanın Tiflis nüsxəsində hər iki Şah Abbasdan danışılır. Göstərilir ki, I Şah Abbasın ölümündən sonra onun taxt-tacına II Şah Abbas sahib olur: “...Şah Abbasi - əvvəl vəfat edüb, Şah Abbasi-sani onun

⁴⁰ Ankara Ş.Sc. Nr. 6, S.257. – M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S.386, 511.

⁴¹ Azərbaycan tarixi. – B., 1994. – S.473, 474.

⁴² Müh. def. №75, S.330. – M.Akdağ. Cəlali İsyamları. – S.472.

⁴³ A.Təbrizli. Göstərilən əsəri. – S.94-95.

⁴⁴ M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S. 427, 428, 480.

yerində təxti-səltənətə əgləşdi”⁴⁵. Tiflis nüsxəsində Koroğlunun atası Mirzə bəyin gözlərini Şah Abbas çıxartdırır.

Burada tarix dəqiq göstərilməmiş, səhvə yol verilmişdir. Tarixdən məlumdur ki, I Şah Abbasdan sonra nəvəsi Şah Səfi hakimiyyətə keçir (1629-1642), lakin ölkəni idarə edə bilmədiyi üçün oğlu II Şah Abbas 1642-ci ildə onu devirib hakimiyyəti ələ alır. O, 1666-cı ilə qədər hakimiyyətdə olur⁴⁶. Bu haqda Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının VIII cildində də məlumat verilir⁴⁷.

Dastanın Paris nüsxəsində isə II Şah Abbasın adı çəkilir. A. Xodzko da Paris nüsxəsinə əsasən Koroğlunun II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycanda yaşadığını, Ərzurum yolu üzərində soyğunçuluq, yolkəsənlik etdiyini və Təkə soyuna mənsub bir türkmən olduğunu yazır.

Bizcə, burada söhbət 1587-1629-cu illərdə⁴⁸ hakimiyyətdə olmuş, aşıqlar arasında tanınmış I Şah Abbasdan gedir. Cəlalilər üsyanının şiddətli vaxtı, həqiqətən, tarixən I Şah Abbas dövrünə təsadüf edir. Koroğluya isnad edilən bəzi şeirlərdən bunu duymaq olar:

*Koroğlu der: bu məniyə dalmaya,
Müxənnətlər bu dünyada qalmaya,
İstambulun xəracını almaya,
Şeyx oğlunun qızılbaş gərəkdir*⁴⁹.

Və ya:

*Koroğlu, gəldilər savaş qurmağa,
Qoçaqların muradını verməyə,
Kos, nağara çalınır qan almağa,
O Şeyx oğlu Şah Abbasın günüdür*⁵⁰.

Dastanda adı çəkilən Sultan Murad da tarixi şəxsiyyətdir. Paris nüsxəsində hər iki hökmdarın – Şah Abbas və Sultan Muradın adı çəkilir. Məsələn üçün: “Bilmirsənsə bil ki, mən Rum xotkarı Sultan Muradın qızı Nigar xanımam”, “Şah Abbas çox israr etdi, amma Koroğlu razılaşmadı”⁵¹.

Bu nüsxədə Sultan Murad Türkünstan şahı kimi təqdim edilir. Türkünstan dedikdə, görünür, Osmanlı Türkiyəsi nəzərdə tutulur. Çünki Sultan Murad Os-

⁴⁵ Koroğlu (Tiflis nüsxəsi), XIX məclis. – B.: Səda, 2005. – S.439.

⁴⁶ Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), I cild. – B., 1994. – S. 483, 493.

⁴⁷ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VIII cild. – B., 1984. – S.408.

⁴⁸ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, X cild. – B., 1987. – S.473.

⁴⁹ Ə. Qaracadağı. Şeirlər məcmuəsi – Azərbaycan dastanları, IV cild. – B., 1969. – S.491.

⁵⁰ S.Mümtaz. El şairləri, II cild. – B., 1935. – S. 241.– Azərbaycan dastanları, IV cild, B., 2005. – S.508.

⁵¹ Koroğlu (Paris nüsxəsi). – B.: Ozan, 1997. – S.48, 192.

manlı dövlətinə hökmranlıq etmişdir. Araşdırılan dövrə daha uyğun olan III Sultan Muraddır (1574-1595).

Məlumdur ki, Osmanlı tarixində dörd Sultan Murad hakimiyyətdə olmuşdur. I Şah Abbasın dövründə (1587-1629) III Sultan Murad (1574-1595) Türkiyə sultanı olmuşdur. III Sultan Muradla IV Sultan Muradın hakimiyyət illəri (1623-1640) arasında III Sultan Mehmed (1595-1603), I Sultan Ahmed (1603-1617), I Sultan Mustafa (1617-1618), II Sultan Osman (1618-1622), I Sultan Mustafa (yenidən – 1622-1623) Türkiyəyə sultanlıq etmişlər.

Xatırladaq ki, Tiflis nüsxəsində adı çəkilən Türkiyə hökmdarı Sultan Mahmud – Nigar xanının atası, bəlkə də, III Mehmeddir. “Koroğlu” epos olduğu üçün hadisələr də, tarixlər də, adam və yer adları da qarışıq düşə bilər. Güman ki, Tiflis nüsxəsində də Mahmud Mehmedlə qarışıq düşmüşdür.

Tarixi mənbələrdən görünür ki, III Sultan Muradın 8 il, IV Sultan Muradın isə 6 il sultanlığı I Şah Abbas dövrünə təsadüf edir. Paris nüsxəsinin “Qeydlər və şərhlər” bölməsində göstərilir ki, dastanda adı çəkilən Sultan Murad tarixi şəxsiyyətdir. O, IV Sultan Murad adı ilə 1623-1640-cı illərdə Türkiyə sultanı olmuşdur (s.199). Bircə, Koroğlu hər iki Sultan Muradın hakimiyyəti illərində yaşamışdır. Dastandan görünür ki, Koroğlu uzunömürlü olmuşdur. Fikrimizi təsdiqləmək üçün Təhmasib, H.Əlizadə nəşrlərinə və Türk variantına müraciət edək.

Təhmasib, H.Əlizadə nəşrlərindən:

*Titrəyir əllərim, tor görür gözüüm,
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?*

Türk variantından:

*Koroğlu der, yarım gelmez,
Akan gözüüm yaşın silmez
Eski gençlik ele girmez
Kocaldım Ayvaz, pir oldum⁵².*

“Koroğlu” dastanının Antep rəvayətində göstərilir ki, Bağdad paşası Koroğlunun üç dəlisini (Dəli Həsən, Dəmirçioğlu, Dağıstanlı Həsən) əsir götürür. Bu zaman eşidir ki, Əcəm, yəni İran şahı 100 minlik bir ordu ilə Bağdadı almağa gəlir. Sultan Murad kömək göndərənə qədər Bağdad paşası tutduğu dəlilələrin vasitəsilə Koroğludan yardım istəyir: “Acem Şahı yüz bin kişilik bir ordu ilə Bağdat’ı almaq üçün harekətə keçmiş. Bizim burada kuvvətimiz on iki bin kişi. Bununla Acem Şahı ordusuna gücüm yetmez. Bağdat elden geder. Bizlər de harp esiri oluruz. Koroğlu yardımımıza ulaşırsa Bağdat’ı şindilik müdafaə eder

⁵² Ö.Yağcı. Koroğlu, Yaşamı və Bütün Şiirleri. – İst.: Gün Yayınları. – S.219.

düşmanı oyalarız. O zamana kadar Sultan Murat bize kuvvet gönderir, muhasarayı açar, biz de kurtuluruz Bağdat'ta"⁵³.

Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, Bağdad 1534-1623-cü illərə qədər Osmanlı dövlətinin tabeliyində pəşalıq imiş. 1623/1624-cü ildə Bağdadda baş vermiş qiyamdan istifadə edən I Şah Abbas İraqi-Ərəbi ələ keçirmiş, Bağdad, Bəsrə, Mosul, Nəcəf və Kərbəla şəhərlərini tutmuşdur⁵⁴. Eyni zamanda "Azərbaycan tarixi" kitabında yazılır: "Bağdad uğrunda ikiillik mübarizə də Səfəvi qoşununun qələbəsi ilə qurtardı (1624-1626)"⁵⁵. A.Təbrizlinin "Tarix kitabı"na yazılmış şərhlərdə göstərilir ki, 1623-cü ildə Şah Abbas Bağdadı türklərdən ikinci dəfə geri almışdır⁵⁶.

Bu tarixi hadisə ilə Antep rəvayətindəki hadisə bir-birinə uyğundur. Ola bilsin ki, Koroğlu öz əsgərləri ilə Bağdadda Osmanlı qoşununa kömək etmişdir. Müləhizələrə görə, Koroğlunun rəvayətdə adı çəkilən Sultan Muradın (IV Sultan Murad) vaxtında (1623-1640) hələ həyatda olduğu güman edilir. O yaşlanmış, ixtiyarlaşmışdır. Koroğlu IV Sultan Murad dövründə qocaldığı üçün əsgərləri yalnız döyüşə ruhlandırma bilirdi. Antep rəvayətində göstərilir ki, Koroğlu bu döyüşdə əvvəlki kimi nərələri çəkib dağı-daşı yerindən oynatmır. Əsgərlərini arxa tərəfdən seyr edir, əmrlər verir və döyüşə ruhlandırır. Koroğlunun əsas fəaliyyəti III Sultan Muradın hakimiyyəti dövründə olub. Fikrimizi müxtəlif faktlarla təsdiqləyək: Tarixdən məlumdur ki, Osmanlı – Səfəvi müharibəsinin ikinci mərhələsi (1578-1590) III Sultan Murad dövründə açılmışdır. Koroğlu da 1585-ci ildə Özdəmiroğlu Osman paşa ilə İran səfərində olmuş və Osman paşaya iki şeir həsr etmişdir. Şeirin biri paşanın ölümündən əvvəl – Şirvan üzərinə hücum zamanı, ikincisi isə Təbriz alınandan sonra – Osman paşanın öz əcəli ilə ölümü zamanı söylənmişdir. Koroğlunun varlığını və zamanını təsdiqləyən bu şeirlərdən ikincisində Sultan Muradın adı çəkilir:

*Koroğlu söyledi yine bu sözü
Felek toprağa düşürdü gül yüzü
"Aldım Demirkapı ile Tebriz'i
Şarım* teslim eylen Sultan Murad'a"*⁵⁷.

Bütün bu sitat və dəlillər Koroğlunun III Sultan Murad dönəmində yaşadığını və tarixi şəxsiyyət olduğunu göstərir. Bu cür sitatların sayını artırmaq da mümkündür.

⁵³ Hüseyin Bayaz. Koroğlu (Antep Rivayeti). – Karacan Yayınları, 1981. – S.323.

⁵⁴ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VIII cild. – B., 1984. – S. 406.

⁵⁵ Azərbaycan tarixi, I cild. – B., 1994. – S.483.

⁵⁶ A.Təbrizli. Göstərilən əsəri. – S.526.

* şar- şəhər

⁵⁷ C.Öztelli. Koroğlu – Dadaloğlu – Kuloğlu. – İst., 1984. – S.123.

Biz də bu tarixi faktlara söykənərək deyə bilərik ki, Koroğlunun Cəlali kimi əsas fəaliyyəti III Sultan Murad dövrü ilə bağlıdır. Bu dövəmdə Anadoluda üsyanların ardı-arası kəsilmirdi, qan gövdəni basmışdı. Koroğlu da həmin dönmənin bəlli sərkərdəsi idi. O, bir “Cəlali” başçısı kimi bu zaman şöhrətlənmişdi.

Dastanda Koroğlunun düşmənləri kimi xatırlananların əksərən tarixi şəxsiyyətlər olduğunu qaynaqlar, araşdırmalar təsdiqləyir. “Koroğlu” dastanında əsas düşmən surəti olan Toqat paşası Hasan paşanın tarixi şəxsiyyət olması əsaslandırılır.

Eynilə Bolu bəyinin də tarixi şəxsiyyət olmasını göstərən mənbələr vardır. F.Sümer Bolu bəyinin Osmanlı sancaq bəyi olduğunu bildirir⁵⁸. C.Anadol da Bolu bəyinin şəxsiyyətini təsdiqləyir: “Onun (Koroğlunun –E.İ.) ortaya çıktığı devrede; Osmanlı hükümdarı Sultan III. Murad, sadr-ı azamlar Damad Ahmed, Kıbrıs Fatihî Lala Kara Mustafa Paşa, Ferhad Paşalardır. Bolu Beyi İstanbul’dan gönderilen bir devlet memuru olup, önce Mehmed Bey, sonra Çorum’dan getirilen Behram Bey’dir”⁵⁹.

Dastandakı Ərzurum paşası Cəfər paşa da tarixi şəxsiyyət kimi təqdim edilir: “Təbrizdəki türk qalasının qalabəyisi Cəfər paşa Təbrizdən çıxaraq nəinki onun ətrafındakı yerləri, habelə Azərbaycanın cənub hissəsindəki bir çox əraziləri ələ keçirməyi mümkün saydı”⁶⁰. A.Təbrizlinin “Tarix kitabı”nda Cəfər paşa haqqında ətraflı məlumat verilir.⁶¹

A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində də Cəfər paşadan söz açılır: “Hicri 993-cü (1585) ildə, Cəfər paşa Dərbənddən gedib, əhalisi baş qaldırmış olan Kürə qalasını aldı və qarət etdi”⁶².

“Azərbaycan tarixi” kitabında da məlumat verilir ki, Osmanlı qarnizonunun komandanı Cəfər paşa, Təbrizin zəbt edilməsindən təqribən 6 ay sonra, 1586-cı il fevralın 7-də şəhərdə yaşayan 1500 nəfərin ağır vəziyyəti barədə İstanbula məlumat verir. Eyni zamanda göstərilir ki, 1591-ci ildə Təbrizdə baş vermiş üsyanı yatırmaq üçün Təbriz hakimi Cəfər paşa kürd feodallarının köməyi ilə üsyançıları qanlarına qəltan elədi⁶³.

M.Akdağdan da bir fakta diqqət yetirək: “Təbriz muhafazasına məmur olan Vəzir Cafer Paşa da, kale muhafızlığına ayrılan Anadolu timar və zeamet erbabının, emre itaat etməmələrinə cavap olaraq, hepsini açıqta buraxıb, dirliklərini yeni kimsələrə verdi. Ferhat Paşa, 1586 (Hicri 994) serdarlığında, daha geniş və kesin bir yetki ilə hareket edərək, kendisinden önceki serdarların bütün kararlarını bozmaya kalktı”⁶⁴.

⁵⁸ F.Sümer. Oğuzlar. – B., 1992. – S.193.

⁵⁹ C.Anadol. Köçyiğit Koroğlu. – İst., 1997. – S.20.

⁶⁰ İ.Münşi. Tarix-i aləm arayı Abbasi. – S.356; B.Kütükoğlu. – S.181-182. -- O.Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər Dövləti. – B., 1993. – S.285.

⁶¹ A.Təbrizli. Göstərilən əsəri. – S.56, 103, 470 və s.

⁶² A.Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. – B., 1951. – S.112.

⁶³ Azərbaycan tarixi. – B., 1994. – S.468, 469.

⁶⁴ M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S.315.

Mənbələrin əksəriyyətində Cəfər paşa Təbriz (Təbriz o zaman Osmanlı dövlətinin təbəçiliyində idi) hakimi kimi göstərilir.

Dastanda tarixin izlərini duymaq cəhətdən başqa bir fakt. M.H.Təhmasib nəşrinin “Qulun qaçması” qoluna diqqət yetirək: Əhməd tacirbaşının göndərdiyi qul qaçıb Ələmqulu xana sığınır. Dəmirçioğlu, Tanrıtanımaz, Gürcüoğlu Məmməd onun arxasınca buraya gəlirlər. Ələmqulu xan qızı Ruqiyyə xanımın məsləhəti ilə dəliləri cəh-cəlalə qarşılayır, qurbanlar kəsdilir. Koroğlu gəlir, şəhərin kənarında çadır qurulur, Ələmqulu xan üç gün, üç gecə qonaqlıq verir.

İrəvan bəylərbəyi Əmirgünə xan Anadolu Cəlalilərini necə qarşılayırsa, dastandakı Ələmqulu xan da Koroğlu və dəlilərini o cür qarşılayır. Deməli, Əmirgünə xanın cəlaliləri qarşılaması hadisəsi “Qulun qaçması” qolunun əsasını təşkil edir. Bu fikri M.H.Təhmasib də təsdiqləyir, dastandakı Ələmqulu xanla Əmirgünə xanı eyniləşdirir⁶⁵.

Bu, tarixi bir faktdır: Əmirgünə xan Koroğlunun, Dəmirçioğlunun və Tanrıtanımazın müasiri olub. “Qulun qaçması” qolunda da qulun dalınca Dəmirçioğlu, Tanrıtanımaz və Gürcüoğlu Məmməd gedirlər. Dəlilərin gecikməsindən narahat olan Koroğlu dəstəsi ilə yetişir.

Dastanın “Qulun qaçması” qolundakı Ələmqulu xan tarixi Əmirgünə xanın prototipidir. Bu fikri bir çox mənbələr təsdiqləyir. Sənamələrə, o cümlədən Ə.Ə.Rəhmanın yazdığına görə, Ərzurum vuruşundan sonra (1608) Anadolu Cəlaliləri təqibdən yaxa qurtarmaq üçün İrəvan bəylərbəyi Əmirgünə xanın vasitəçiliyi ilə I Şah Abbasa müraciət edib sığınacaq istəyirlər. Əmirgünə xan onları təntənə ilə qarşılayır. Hətta Şah Abbasın saray tarixçisi İsgəndər Münşinin (1560/61-1634) yazdığına görə, Əmirgünə xan bu Cəlalilərə müxtəlif ənamlar, xələtlər, vəzifələr, bir neçə gün davam edən təntənəli qonaqlıq verir⁶⁶. Deməli, Koroğlu Cəlali üsyanları başçılarından biridir. Ələmqulu xan da elə tarixi Əmirgünə xandır.

Dastanın tarixlə səsləşməsi baxımından eyni zamanda Koroğlunun doğulduğu yeri izləmək maraqlıdır. Bəzi variantlarda Koroğlunun kəndinin adı Muradbəyli olduğu göstərilir. Bunu Koroğlunun öz dili ilə söylədiyi sözlərlə təsdiqləyirlər:

Yerim xəbər alsan, Muradbəyliyəm...
*Muradbəyli derlər bizə...*⁶⁷

Bəzi mənbələrdə Muradbəylinin Türkiyə ərazisində yerləşdiyi diqqətə çatdırılır. Dastanda göstərilir ki, Alı kişi Çənlibeli çox yaxşı tanıyır. Orada Qo-

⁶⁵ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). – B., 1972. – S.170.

⁶⁶ А.А.Рахмани. Тарих-и алам арай-и Аббаси как источник по истории Азербайджана, Б., 1960. – Стр.113-114. – М.Н.Тəhмасиб. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). – B., 1972. – S.171.

⁶⁷ Azərbaycan dastanları, IV cild. – B., 1969. – S. 203, 335.

şabulaq olduğunu nəql edir. Bu da onu göstərir ki, Muradbəyli Çənlibəlin yaxınlığında yerləşirmiş. Muradbəylinin Türkiyədə yerləşdiyini C.Anadol da təsdiqləyərək yazır ki, Koroğlunun soyu Trabzon tərəflərində olan Murad xanlarından gəlir⁶⁸.

“Koroğlu” dastanının Təhmasib nəşrini bir neçə yerində Alacaların adı çəkilir: *Alacalardan* aşanda / Ərzurumu dolaşanda⁶⁹. Şeirdən aydın olur ki, Aşıq Cünun Ərzurumu dolaşarkən Alacalardan keçmişdir. Şeirdən görüldüyü kimi, Alacalar Ərzurum yaxınlığında yerləşirmiş. Bu fikri tarixi mənbələr də təsdiqləyir. Məsələn, 1514-cü ildə Çaldıranda baş vermiş Osmanlı – Səfəvi müharibəsindən bəhs edərkən Heydər Çələbi “Ruznamə”sində yazır: “Ərzuruma tabe olan *Alacalar* adlı yerdə əvvəlcə qızılbaşlardan gələn elçilər qətlə yetirildilər”⁷⁰.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında göstərilir ki, “1608-ci ildə *Alaca* vədisində Sultan ordusu üsyançıları ağır məğlubiyyətə uğratdıqdan sonra üsyan zəifləməyə başladı...”⁷¹.

Şahin Mustafayevin “*Восточная Анатолия от Ак-Коюнлу к Османской империи*” (“Şərqi Anadolu Ağqoyunlulardan Osmanlı imperiyasına qədər”) kitabında *Alaca* Xarput sancağında bir kənd kimi göstərilir, *Alaca* ipəyinin Tire və Erzincanda tanındığı bildirilir⁷².

Tarixdən məlumdur ki, Sultan ordusu ilə Cəlalilər arasında ən böyük vuruşma Ərzurumda olmuşdur. Deməli, Alacalar real yer adıdır və Ərzurumda yerləşir. Koroğlunun şəxsiyyətini, yerini müəyyən etmək üçün önəmlidir. M.Akdağın əsərində də *Alaca* real yer kimi göstərilir: “Marmara Bölgəsi ən kərkəşli yerlərindən birisi de İznik – Adapazarı – Bolu çizgisi yanlarına düşən Akya, Taraklı, Göynük, *Alaca*, Düzce çevreleri idi”⁷³.

Bundan başqa, Cəlalilərə aid tarixi qaynaqlarda, salnamə və yaddaşnamələrdə verilən təfərrüatla “Koroğlu” dastanının ayrı-ayrı qollarındakı hadisələr, əhvalatlar arasında bənzəyişlər, tarixi şəxsiyyətlərlə birlikdə toponimlərin eposdakı adlarla eyniyyət təşkil etdiyi də görünür.

Dastanda əks edilmiş kənd, şəhər, el, ölkə adları əksərən tarixi gerçəkliyə uyğundur. Cəlalilərə aid qaynaqlarda İstanbul, Balıca, Bayazid, Toqat, Ərzurum, Kars, Dərbənd, Hələb, Üsküdar, Malatya, Gürcüstan, Bağdad, Bəsrə, Bolu, Karaman, Naxçıvan və s. xatırlanır.

Tarixdən məlumdur ki, Cəlalilərlə Osmanlı qoşunları arasında ən böyük vuruşma 1608-ci ildə Ərzurumda olmuşdur. Dastanın da qollarından birinin adı

⁶⁸ C.Anadol. Koçyiğit Koroğlu. – İst., 1997. – S.13.

⁶⁹ Koroğlu (Təhmasib nəşri). – B., 1949. – S.135.

⁷⁰ Ş.F.Fərzəlibəyli. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. – B.: Azərnəşr, 1995. – S.172.

⁷¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, X cild. – B., 1987. – S.411.

⁷² III.Мустафаев. Восточная Анатолия от Ак-Коюнлу к Османской империи. – М.,1994. – Стр.16, 186.

⁷³ M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S.131.

“Ərzurum səfəri”dir. Dastanın əksər variantlarında bu qolla rastlaşırıq. Koroğlu dastanda Ərzurumda qanlı döyüş başlayır.

Dastanın variantların əksəriyyətində “Bağdad səfəri” qolu diqqətçəkicidir. Tarixi sənədlərə isnad edərək Bağdadın XVI əsrin sonu, XVII əsrin başlarındakı dövrdə Osmanlı dövlətinin tabeçiliyində olduğunu xatırlatdıq.

Tarixilik baxımından maraq doğuran məlumatlar sırasında Koroğlunun “Dağıstan səfəri” xüsusən diqqəti çəkir. “Koroğlu” dastanının variantlarında Dərbəndin adı çəkilir (Koroğluyam, şöhrətim var Əcəmdə, / Adım düşüb Dağıstanə, Dərbəndə – Tiflis nüsxəsi, s.628). M.H.Təhmasib, H.Əlizadə, V.Xuluflu nəşrlərində, Tiflis nüsxəsində, Antep və Maraş rəvayətlərində “Dağıstan səfəri” xüsusi yer tutur. Məlumdur ki, Dərbənd 1578–1612-ci illərdə Osmanlının işğalı altında olmuşdur. Arakel Təbrizlinin yazdığına görə, Cəlalilər hərəkatı Dəmirqapıya qədər ərazini əhatə etmişdir. O yazır: “...Onların hamısı sultana itaət etməyən Cəlalilər idi. Onlar... Konstantinopoldan (İstanbul – *E.İ.*) İrəvana, Bağdaddan Dəmirqapıya (Dərbənd – *E.İ.*), Aralıq dənizindən Qara dənizə qədər olan ərazidə bütün ölkələri soyub-talayırdılar...”⁷⁴. Dərbənddəki qalalardan birinin adının Koroğlu qalası adlanması da bununla əlaqədardır⁷⁵.

Koroğlunun Özdəmiroğlu Osman paşaya həsr etdiyi iki tarixi şeirindəki “*Demirkapı*”dan Şirvan’a geçildi, / *Onca** savaşı oldu, kanlar saçıldı...”; “Osman paşa eydür, devletli Hünkar, / İnşallah Sultanım, *Şirvan* bizimdir...”; “*Şirvan* elindən Tebriz’e ulaştık...”; “Aldım Demirkapı ile *Tebriz*’i...”⁷⁶ misralarına diqqət yetirsək, Koroğlunun Özdəmiroğlu Osman paşanın qoşunu ilə Dərbənd, Şirvan və Tebriz səfərlərində iştirak etdiyi aydın olur.

Osmanlı imperiyasında olan məmləkət adlarının xatırlanması Koroğlu ilə məlumatları dəqiqləşdirir. Məsələn, Şam (Dəməşq), Hələb, Misir, Yəmən bunların sırasındadır.

*Xəbəri eləyün Urumdan, Şamə,
Deyün, qoçaqlarım, ta mən gəlincə*⁷⁷.

*Gəzməgilən Şamı Hələb düzlərin,
Sənin üçün kömək edən tapulmaz*⁷⁸.

*Şamı, Hələb, Ərzurumdan bac aldı.
Ayrı düşdüm ulusumdam, elimdən*⁷⁹.

⁷⁴ А.Даврижеци. Книга историй. – М., 1973. – Стр.95.

⁷⁵ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cild. – B., 1979. – S.418.

* onca- çox

⁷⁶ С.Öztelli. Koroğlu, Dadaloğlu, Kuloğlu. – İst., 1984. – S.122-124.

⁷⁷ Koroğlu (Paris nüsxəsi). – B.: Ozan, 1997. – S.23.

⁷⁸ Koroğlu (Tiflis nüsxəsi), VI məclis. – B.: Səda, 2005.

⁷⁹ Koroğlu (Tiflis nüsxəsi), XIV məclis. – B.: Səda, 2005.

*Gəzəcək Misiri, Şamı, Osmani,
İgid gərək qabağında tablasın*⁸⁰.

*Axtarın Hələbi, gəzin Mısırı,
Bağlayın yolları, kəsin cəsiri*⁸¹.

Tiflis nüsxəsində Xumar xanımı gətirmək üçün Koroğlunun *Misirə* səfəri, Hüseyn paşa ilə vuruşu və ona qalib gəlməsindən söz açılır.

Xatırladıırıq ki, dastanın variantlarında *Yəmən*in də adı qeyd edilir:

*Əl verərsə İran, Turan xanıyam,
Zəbt etmişəm Hindi, Yəmən mənimdi!*⁸²

*Bağdat`tan Basra`dan Yemen`den beri
Gündoğandan günbatana benimdir*⁸³.

Məlum olduğu kimi, Krım xanlığı 1475-ci ildə Türkiyənin vassallığına keçmişdir. Krım xanlığı Rusiya və Səfəvilərlə müharibələrdə, adətən, Türkiyənin müttəfiqi olmuşdur. Səfəvi – Osmanlı müharibələri zamanı Krım xanlığının qoşunları Azərbaycana da basqınlar (1578-1582-ci illərdə 4 dəfə) etmişdir. 1774-cü ilə qədər Krım xanlığı Türkiyənin vassallığında olub.

“Koroğlu” dastanının Antep və Maraş rəvayətlərində Koroğlu Osmanlı ordusuna qoşularaq rus ordusu ilə vuruşur, partizan müharibəsinə keçir, qəhrəmanlıqlar göstərir, düşmən üzərində qələbə çalır. Osman paşası bu zəfəri padşaha çatdırır. Padşah ona Sivastopol (Sevastopol – *E.İ.*) qəhrəmanı adı verir. Maraş rəvayətində Koroğlunun rus müharibəsinə getməsindən də danışılır: “Koroğlu evvelce o, Rus müharibəsinə gidince askerine söylədiyi...” bir qoşma söyləyir⁸⁴.

Və yaxud:

*Koroğlu yiğit merd
Sivastopolun Kürdüyüm...*

*Ben Çamlıbel`in kuduyum
Yiğit Beyler sürü ilen*⁸⁵.

⁸⁰ Yenə orada. – S.327.

⁸¹ Koroğlu (Xuluflu nəşri). – B., 1999. – S.33.

⁸² Koroğlu (H.Əlizadə nəşri). – B., 1941. – S.194.

⁸³ Maraş Rivayeti, q.9.

⁸⁴ Maraş Rivayeti, q.77.

⁸⁵ Yenə orada. – S.101.

İnan Abdülkadirin “Koroğlu’na Ait Notlar” adlı məqaləsində “Koroğlu”dan topladığı “Kırım kolu”nda Koroğlunun Kırım xanı Şahin Girayla savaşından söz açılır⁸⁶. Halil Bedi Yönetken “Koroğlu Kırımında” adlı məqaləsində “Ben Bir Koroğluyum dağda gezerim” mısrası ilə başlayan türkünün Kırımda söylənən variantını vermişdir⁸⁷. Bu məqalələrdən görünür ki, Koroğlu üsyanı Kırımı da bürümüşdü.

Tarixi salnamələrdən bilirik ki, XVI əsrin sonlarında Özdəmiroğlu Osman paşa qoşunu ilə Dəmirqapıda olarkən 1582-ci ildə dövlətdən qüvvət istəyir. Hökumət də Avstriya müharibəsindən qaçanları, fərariləri əfv edərək Dəmirqapıya göndərirdi. Əsgərlər Osman paşaya kömək üçün Trabzon və Samsundan gəmilərlə Kəfəyə gəlmiş, Dəmirqapıya Kırım – Kəfə (XIII–XVIII əsrlərdə Feodosiya şəhərinin adı –ASE, V c., B., 1981, s.360) yolu ilə getmişdilər: “...Ni-hayət, Demir Kapu’da bulunan Özdemir Osman Paşa’nın 1582-de, hükümetten kuvvet istemesi üzerine bütün Rum (Sivas) ve Karaman vilayetleri Anadolu vilayetinden de bazı sancakların askerleri bu vazifeye memur edildiler. Trabzon ve Samsun iskelelerinden gemilerle Kefe’ye çıkılarak, oradan Demir Kapu’ya gidile-cekti...”⁸⁸; “...Yine o sıralarda Özdemiroğlu Osman Paşa Şirvan’dan Kefe’ye geldi (991/1583) ve Mehmed Giray’ın hanlıktan azledilerek, yerine kardeşi İslam Giray’ın nasbedildiğine dair padişahın fermanını da getirdi”⁸⁹.

Bu sitatlara dayanaraq ehtimal edə bilərik ki, Koroğlu da Osman paşanın or-dusu ilə Kırım – Kəfədə olmuşdur. Həmin dövrdə Kırım rus kazaklarının hücu-muna məruz qalmışdı⁹⁰. A.Bakıxanovun yazdığına görə, Rus çarı Fyodor İvanoviç (1584-1598) 1594-cü ildə Dağıstana üç min qoşun göndərərək Sulaq çayı kənarında Qoysu adlı bir şəhər saldırdı. Boris Qodunov da Rusiya taxtına otu-runca (1598-1605) Dağıstanda öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün üç qala tikdirdi. 1604-cü ildə Sultan Bud Çerkəzistandan on üç min əsgər gətirib qardaşı Gəray xan Şamxal və Kırım tatarlarının yardımı ilə hər üç qala üzərinə hücum etdi. Bu vuruşda ruslar qırılıb məhv oldular⁹¹.

Bəlkə də Antep və Maraş rəvayətlərində olduğu kimi, Koroğlu da dəstəsi ilə Kırım rus kazaklarına qarşı vuruşlarda iştirak edib, qəhrəmanlıq göstərmiş. Ona görə də ona Sevastopol qəhrəmanı adı verilib. Bunlar, əlbəttə, ancaq bir ehtimaldır. Haqqında düşünməyə, araşdırmalar aparmağa dəyən bir ehtimaldır.

⁸⁶ A.İnan. Koroğlu’na Ait Notlar. – HBH, 1930. – S:92.

⁸⁷ H.B.Yönetken. Koroğlu Kırımında, TFA, cilt: II, 1968. – S.223. – C. Anadol. Koçyiğit Koroğlu. – İst., 1997. – S.63.

⁸⁸ Müh. def. № 55, S.102, 105 (Rum beylerbeyisine bu hüsusda hükümler) – M.Akdağ. Göstərilən əsəri. – S.312.

⁸⁹ Müneccimbaşı. Sahaifü’l Ahbar. – İst., 1868 – Giray Saynur Altuğ. Hanlık Döneminde Kırım. – Türk Dünyası Araştırmaları, Nisan 2000. – S.125.

⁹⁰ H.İnalçık. Kırım Hanlığı. – Ank.,T.Đ.E.K., 1992.–S.53– Giray Saynur Altuğ. Hanlık Döneminde Kırım, Türk Dünyası Araştırmaları, Nisan 2000. – S.125.

⁹¹ A.Bakıxanov. Gülistani-İrəm. – B., 1951. – S.115.

Göründüyü kimi, bir sıra tarixi dəlillər də Koroğlunun XVI əsrin sonu, XVII əsrin başlarında yaşadığını, Cəlalî başçılarından biri kimi tanındığını və Anadolu mühiti ilə bağlılığını təsdiqləyir. İstər ayrı-ayrı salnamələrdən, istərsə də dastanın özündən gətirdiyimiz faktlar Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olduğunu əsaslandırır. Bütün bunlar Koroğlunun dastanlaşmış qəhrəmanlığının müxtəlif ərazilərdə geniş yayıldığını əks etdirən cəhətlərdir.

Summary

ABOUT KOROGHLU'S TIME AND PERSONALITY

Elza İSMAYILOVA
(*Khazar University*)

'Koroghlu' is a epoch of heroism, which has gained historical reputation. The area of Koroghlu Studies has considerably developed in the folk-lore investigations of the Turkic People. This field remains an important object of the specialists in folk-lore.

In the article the political-social and historical condition of Koroghlu has been carefully investigated. At the same time, in the article a number of historical evidences affirm that Koroghlu happened in the end of the 16th century, or in the beginning of the 17th century, known as one of chief Jalali's; and being connected with Anatolia surroundings. Either from some chronicles, or facts which brought from the epoch, it affirms that Koroghlu is an historic person.

Here the problem is investigated systematically. So, it does not give way to the probability, assumptions, which it is impossible to prove. Meaning that, this article will be able to help in illuminating the important stage of Koroghlu Studies from an historical point of view.